

בית ספר מנור – כברי
סמל בי"ס 260240
קיבוץ כברי, ד.נ. אשרת 25120
טל. 04-9952745

יום אחד בחודש מאי מדוע לא כבשו המונגולים את אירופה?

שם המנחה: פרופסור מיכל בירן

שם התלמיד: מעיין אור הוך

28/1/2020 י"ח בטבת תש"פ

תוכן

1.....	פתיחה
4.....	מבוא
6.....	רקע כללי על האימפריה המונגולית
6	מי היו המונגולים?
6	עלייתו של צ'נגיס ח'אן
8	"הרגע המונגולי" (1206-1368)
16.....	הכיבוש המונגולי של אירופה
16	המניעים
16	התכנון
17	מהלך הקרבות
21.....	התיאוריה הפוליטית
24.....	סיבות צבאיות לנסיגת המונגולים מאירופה
24	הכיבוש ההדרגתי (Gradual Conquest)
25	החולשה הצבאית
28.....	תיאורית האקלים והגיאוגרפיה
31.....	דלות אירופה לעומת העושר בסין ובעולם האסלאם
33.....	סיכום
36.....	ביבליוגרפיה
38.....	נספח - מפתח שמות ומושגים לפי אותיות הא"ב
38	אישיים
39	מונחים

פתיחה

עבודת גמר זו עוסקת באימפריה המונגולית, ובעיקר בשאלה מדוע לא הצליחו המונגולים לכבוש את אירופה. לאחר שאסקור את הקמת האומה והאימפריה המונגולית ע"י צ'ינגיס ח'אן ואת התרחבותה, כולל המסע המוצלח לאירופה (1241-1237), אבחן את הסיבות לנסיגה הפתאומית מאוד של המונגולים מאירופה ולאי חזרתם לשם מאז ואילך, למרות שהמשיכו להתפשט לכיוונים אחרים (סין, עולם האסלאם).

נושא האימפריה המונגולית (1206-1368) הוא רחב מאוד. האימפריה השפיעה, בין היתר, על המזרח הרחוק והעולם דאז בכלל, על סין ועל הקשר בין המזרח הרחוק לאירופה בימה"ב, תפיסת המזרח בעיני האירופאים ותפיסת אירופה בעיני האסייתיים, פיתוח קשרים בין תרבותיים בין סין, עולם האסלאם ואירופה ועוד. בעבודתי התמקדתי בעיקר בהקמת האימפריה עצמה, סקרת אירועים היסטוריים ומהותיים עבורה, ועסקתי בפלישה לאירופה ונסיגת המונגולים ממנה. למרות שהתהליכים הללו התקיימו אלו לצד אלו לא עסקתי רבות בעולם האסלאם או בהשפעה הכלל עולמית של האימפריה המונגולית.

אני מתעניין מאוד בהיסטוריה, וחוקר זאת רבות דרך ספרים או סרטים בזמני הפנוי. נחשפתי לפלטפורמה הזאת של עבודת הגמר דרך בית הספר וחשבתי שמסגרת זאת יכולה להוות בעבורי הזדמנות ללמוד באופן שונה על נושא חדש במונח הרחב הזה שנקרא "היסטוריה", ועל כן חיפשתי נושא שהמידע הראשוני שלי אודותיו הוא דל, אך הוא נושא עשיר שאוכל למצוא עליו מידע מרתק ונושא שללא המסגרת של עבודת הגמר סביר להניח שלא אוכל להעמיק בו כמעט כלל, ודאי שללא הכוונה. לאחר מחשבה ושיחות עם משפחתי ועם המחנך שלי תוך חיפוש של נושאים שונים בתחום ההיסטוריה ועיון רב באתרי אוניברסיטאות הגעתי לנושא המרתק הזה.

האימפריה המונגולית היא בעלת השפעה ברמה עולמית וההיסטוריה שלה מרתקת, אך המונגולים לא כתבו בעצמם את ההיסטוריה שלהם והמידע הכתוב עליהם נכתב בעיקר ע"י היסטוריונים מהמקומות שנכבשו על ידם, או שגבלו בהם, למרות שקיימים גם מקורות מונגולים

מעטים כגון "ההיסטוריה הסודית" (יפורט בהמשך). משום כך המידע על המונגולים מפוזר בין שפות וסוגות שונות. המחקר המודרני על המונגולים עשיר מאוד אבל החומר בעברית דל. קראתי ספרים שהם בין היסטוריה לסיפורת, נעזרתי רבות במאמריה ופרקים בספריה של המנחה שלי פרופ' מיכל בירן, נעזרתי במאמרו של רוג'רס בכתיבת מענה לשאלת החקר. בנוסף השתמשתי במקורות עדכניים שנכתבו ע"י היסטוריונים מובילים של המונגולים כמו ג'קסון, מורגן ואחרים, אשר סיפקו לי רקע רב ומידע אמין על אירופה ועל המונגולים.

תכננתי לעסוק במקום האומה והאימפריה המונגולית צ'נגיס ח'אן תוך התמקדות בקרבות מרכזיים ובהתרחבותה של האימפריה, וכיצד היא התנהלה ללא ידו של הח'אן הגדול צ'נגיס תוך חיפוש מה היו האסטרטגיות המנצחות שלהם בהשוואה לשלטונות באירופה בעת ההיא, בימי הביניים. היות שהתברר שהתשובה לכך מורכבת ורחבה מאוד והמקורות הנגישים מעטים ומסובכים לשימוש, שיניתי את שאלותיי והתמקדתי במסע באירופה על מנת להביא מחקר מבוסס ועשיר ותשובה רחבה.

בעבודתי עסקתי בעלייתו לשלטון של צ'נגיס ח'אן והקמת האומה והאימפריה המונגולית לרבות שלבי התפתחותה ונפילתה, כתבתי באופן ממוקד יותר על כיבוש הערבה כולה והפלישה מערבה וזאת כבסיס לשאלת החקר שלי שהיא "מדוע נסוגו המונגולים מאירופה, ולעולם לא שבו?" הדרך שבה בחרתי לערוך את הפרקים להבנתי טובה יותר מאשר התכנון הראשוני, אפשר לראות דמיון רב בין השיטות המונגוליות שהשתמש בהם צ'נגיס ח'אן בעת כיבושיו לבין שיטות הח'אנים המונגולים אחריו. היה הכרחי בעיני לעסוק תחילה במייסד האימפריה ובשלביה הראשונים לפני המעבר לשלב הספציפי שבו התמקדתי ואני מאמין כי הרקע הרחב שחקרתי היווה עבורי בסיס טוב למענה לשאלת החקר. שאלת החקר שבחרתי היא שאלה שעליה היסטוריונים רבים דנו, אך אין לגביה הסכמה חד משמעית. הרקע הקודם שקראתי, ובפרט הרקע על ההצלחות בערבה והמניעים למתקפה עזרו לי לגבש דעה לגבי הסיבות לנטישתם של המונגולים את אירופה ולאי חזרתם. הדרך שלי לכך הייתה קריאת ספרים ומאמרים בעברית ובאנגלית, הקשיים בדרך זו הם מציאת מקורות ומציאת מקורות עדכניים ואמינים. בעיות אילו

נפתרו בעזרת כיוון למקורות בעזרת המנחה שלי והערותיה לגבי אילו מידע אמין אילו לא ומה רלוונטי ומה לא. בעיה נוספת היא בעיית המרחק הגיאוגרפי ביני לבין המנחה, ופתרנו זאת בעזרת תכתובת בג'ימייל, זהו אינו הפתרון האולטימטיבי אך הוא תרם רבות. תודות למשפחתי ולמחנכי צחי על העזרה בבחירת הנושא. תודות לאילת רכזת עבודות הגמר בבית ספר לעזרתה בעת כתיבת העבודה והחשיפה הכללית לעבודות הגמר. ובראש ובראשונה תודות לפרופסור מיכל בירן שליוותה מיקדה והכווינה אותי לאורך כל הדרך המעניינת הזו.

מבוא

בראשית המאה השלוש עשרה הקים צ'נגיס ח'אן את האימפריה המונגולית, אימפריה שתחת יורשיו כבשה כשני שלישי מהעולם הישן, השתרעה מקוריאה עד הונגריה. בשיאה שלטה האימפריה על סין, על חלקים ממזרח אירופה ועל מוקדי כוח והשפעה בחבלי ארץ של עולם האסלאם והייתה לאימפריה בעלת הרצף היבשתי הגדול ביותר בעולם מאז ועד היום.¹

אחד מן המסעות הגדולים והשאפתניים של האימפריה היה המסע לכיבוש הערבה האירואסייתית ולאירופה, המסע תוכנן ובוצע תחת הנהגת בנו של צ'נגיס ח'אן, אוגודי קאן (1229-1241).² המונגולים תחילה הכניעו את הקפצ'אקים, הנוודים ששכנו במערב הערבה האירו-אסייתית, כבשו את הנסיכויות הרוסיות ואת הבולגרים שעל הוולגה, פלשו לפולין ולגרמניה ותקפו את הונגריה עד חורמה. עם זאת בין השנים 1241-1242 נטשו המונגולים את אירופה, כשהם משאירים בידיהם את השליטה בנסיכויות הרוסיות ובגבול הונגריה, מאז לא שלחו עוד מסע צבאי גדול כנגד אירופה.³ כלומר, בעוד שהמונגולים כבשו את כל הערבה האירואסייתית ואזורים רבים במזרח אירופה ואינם נתקלו בהתנגדות חריפה, ובעוד שהמשיכו בשלב מאוחר יותר לכבוש חלקים נרחבים מעולם האסלאם המזרחי ומסין, דבר הממחיש כי עדיין היו להם שאיפות אימפריאליסטיות, הם לעולם לא המשיכו להתפשט לאירופה או לנסות לכבשה מעבר למה שכבשו ב-1241. מה הייתה הסיבה לכך שמעולם לא חזרו? ומה הייתה הסיבה לנסיגתם המקורית אם לא נתקלו בהתנגדות כה רבה?

בעבודתי אציג את הסיבות השונות המוצעות לכך כיום במחקר המערבי (פוליטיות, צבאיות, אקלימיות ואסטרטגיות).

לפני שאתחיל בכך, חשוב לדון במקורות המידע שלנו על המונגולים. מרבית המידע, המצוי בידינו אודות המונגולים, נכתב ע"י היסטוריונים שנכבשו על ידם או שהיו עדים לכיבושיהם מחוץ לאימפריה, וכן ע"י נוסעים שביקרו באימפריה. מדובר במבחר רב של

---

¹ מ. בירן, "עלייתו של צ'נגיס ח'אן והאימפריה המונגולית המאוחדת", בתוך כל אשר מתחת לשמיים, עורכים י. פינס, מ. בירן וי. שיחור, כרך 3. (רעננה, האוניברסיטה הפתוחה, טרם יצא), עמ' 1.

² ד. גולדנברג, מונגוליה מג'נגיס ח'אן עד מרקו פולו (תל אביב: הוצאת מפה, 2006), עמ' 30-31.

³ May, T. The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia; Vol.2. (Beaverton: Ringgold Inc, 2016). pp132-137.

מקורות בשפות שונות ומסוגים שונים (כתובים סינים ופרסים, תיאורי מסע מוסלמים ואירופאיים וכו'), כאשר לגבי המסע באירופה רלוונטיים בעיקר תיאורי הכרוניקות הרוסיות וההונגריות וכן תיאורי ההיסטוריונים הפרסיים, שתיעדו את מסעות השושלת ואת ההיסטוריה של המונגולים. המקור המרכזי וכמעט היחיד שנכתב על ידי המונגולים עצמם נקרא "ההיסטוריה הסודית", שכשמה כן היא, הייתה נגישה רק לאליטה הקרובה לשלטון המונגולי. "ההיסטוריה הסודית" משלבת בין מיתוסים למציאות ונכתבה במחצית השניה של המאה השלוש עשרה. היא מתחילה במוצאם המיתי של המונגולים ומתייחסת בעיקר לשנים 1162-1241 דרך קורות חייו של טימוג'ין הצעיר (שבהמשך יוכתר כצ'ינגיס ח'אן) ודרכו לאיחוד השבטים במונגוליה ודרך מסעות כיבושיו האדירים. ה"היסטוריה הסודית" כוללת גם את תולדות חייו של אוגודי, בנו ויורשו של צ'ינגיס ח'אן, שיצא למערכה כנגד אירופה, ונחתמת עם מותו⁴.

החלק הראשון בעבודה זו עוסק ברקע כללי הנחוץ להבנת העבודה על האימפריה המונגולית—מהקמתה תוך אירועים מכוננים ועד לפילתה. בפרק השני אפרט על המסע המונגולי לאירופה והסיבות להתמקדותי בו, ואילו הפרקים הבאים, המהווים את לב העבודה, יחולקו ע"פ הסיבות המוצעות במחקר לנסיגת המונגולים מאירופה ולאי חזרתם אליה.

---

⁴ D. Morgan, *The Mongols* (Oxford: Blackwell, 2007), pp. 5-14.

רקע כללי על האימפריה המונגולית

מי היו המונגולים?

כיום מונגוליה נקראת על שם שבטו של צ'נגיס ח'אן המונגולים, אך בשלהי המאה השתיים עשרה חיו בערבה רחבת הידיים הנקראת היום מונגוליה שבטים רבים ורובם עוינים זה לזה. שבטו של צ'נגיס ח'אן היה רק אחד מהשבטים הללו, ודווקא אחד מחסרי האמצעים שבהם. התנהלותם היומיומית של האנשים הפשוטים בערבה התבססה על חיפוש מרעה לעדריהם, לעיתים בתוספת לקטות או ציד, תוך התמודדות עם תנאי מזג האוויר הקיצוניים ועם נקמות דם על רקע שבטי או משפחתי. למעשה, מלאכת חייו של צ'נגיס ח'אן היתה איחוד הערבה, ואיחודה לקח לו זמן רב יותר מאשר שאר מסעות כיבושיו.⁵

עלייתו של צ'נגיס ח'אן

באביב 1162, שנת הסוס ע"פ הלוח הסיני, נולד טימוג'ין, שבעתיד יוכתר לצ'נגיס ח'אן.⁶ אביו אמנם היה ראש השבט, אך קיסריות ושבטים עוינים קשרו נגדו קשר והחלישו אותו מאוד, השבט שניהל בזמן ההוא היה שבט חלש וקטן. בילדותו של טימוג'ין, אביו נרצח ע"י שבטים עוינים, כל תומכי משפחתו עזבו אותם והשאיר את אימו והואלון אולו (אם ענן) לנהל משפחה בת שבעה ילדים לבדה. בני המשפחה חיו בעיקר על ליקוט וצייד של חיות קטנות, ובמהלך ילדותו טימוג'ין סלד מאחיו למחצה בגטר, בגטר היה הבכור במשפחה וחזק מטימוג'ין ונהג לקחת מטימוג'ין את האוכל הדל שליקט.⁷ בנוסף לכך בגטר, בתור ראש המשפחה, היה רשאי לשאת את רעיותיו של אביו המנוח, אולם לא את אמו הביולוגית, כלומר את אמו של טימוג'ין. מה שלא מצא חן בעיני טימוג'ין. מעבר לכך כבר בגיל הזה, טימוג'ין שנא להיות כפוף כנגד סמכות מעליו ועקב סיבות אילו הוא ואחיו הצעיר רצחו את בגטר.⁸ טמוג'ין הוחזק בשבי מספר שנים, ברח, צבר תומכים רבים וגם אויבים, שיהפכו ליריבים מרים ביותר. הוא נשא לאשה את בורטה, משבט מרוחק יותר בערבה, שאביו שדך לו לפני מותו.

⁵ בירן, "עלייתו של צ'נגיס ח'אן", עמ' 2-6.

⁶ ג'. ותרפורד, ג'ינגיס ח'אן (תל אביב: דביר, 2010), עמ' 52-57, 66-68.

⁷ מ. פראודין, הכיבוש הגדול (תל אביב: הוצאת משרד הביטחון, 2007), עמ' 21-26.

⁸ ותרפורד, ג'ינגיס ח'אן, עמ' 67, עמ' 111.

בנערותו מחנהו כלל שבעה נערים, כלתו בורטה, אחותו של טמוג'ין ושלוש נשים מבוגרות יותר, אמו של טמוג'ין ואחיו למחצה⁹.

"ההיסטוריה הסודית" גורסת כי טימוג'ין העדיף להישאר ראש המשפחה המצומצמת הזאת, אך עולם הערבות מלא ההתקפות לא אפשר לו את הקיום האידיאלי הזה. מאות שנים נהגו דורות של נוודים לפשוט זה על זה בלי רחמים וכל פשיטה הובילה לנקמות דם עתידית. הוא היה צריך להוכיח את עצמו מגיל צעיר הן כנגד איומים משפחתיים למיניהם, הן בתוך שבטו והן בין השבטים השונים. לאחר שנים רצופות סכנות ומלחמות הוא אסף סביבו צבא וצבר תומכים וניצחונות בזכות כישוריו הצבאיים והפוליטיים. כבר בשנת 1197 הפך טימוג'ין את שיטות ההתקפה בערבה להרבה יותר יעילות ויציבות לטווח הארוך, הוא מינה בעלי ברית נאמנים לקרוביו גם אם אינם חלק ממשפחתו הביולוגית, וכאשר הביס שבטי ערבה, במקום לבזוז את רכושם ולשדוד את אדמתם הוא הרג רק את בעלי הכוח העיקריים ואת כל השאר הטמיע בשבטו, על מנת להגדיל את שבטו ולחסוך מלחמות ונקמות מיותרות. כך גדלו כוחו ושטח שליטתו של טימוג'ין¹⁰. לטימוג'ין היה אכפת מאנשיו ולוחמיו, לכל שבט שאיחד העניק מתנה יקרת ערך על ההצטרפות ואף פיתח משחקי ציד ואימון ללוחמיו. וכך החדיר משמעת ורוח של שיתוף פעולה¹¹.

טימוג'ין ערך רפורמות רבות על מנת ליעל את כוחו, אך כל רפורמה שערך עוררה את חמת אפם של שבטים אריסטוקרטים ופגעה באינטרסים שלהם, ועם זאת מכיוון שמרבית השבטים היו דלי אמצעים, הם ראו את היעילות בשיטות של טימוג'ין וסמכו על האינטואיציה והניסיון שלו. אחת הרפורמות המשמעותיות בימיו נערכה על הצבא המונגולי כולו. היא נשמרה עוד שנים רבים לאחר מותו, והוכיחה את יעילותה.

תוך הארגון המסובך הזה והקרבות שנראו ללא סוף השריש טימוג'ין בחייליו ועמו ערכים חשובים מאוד כגון ניצחון חד משמעי, סולידריות, יעילות ואמון מוחלט בח'אן. באמצעות הצבא הפכו השבטים המונגולים כולם לגוף אחד. טימוג'ין ערך רפורמה במבנה השבטי. הוא חילק את אנשיו

⁹ פראודין, הכיבוש הגדול, עמ' 28-36.

¹⁰ ותרפורד, ג'ינגיס ח'אן, עמ' 73-90.

¹¹ פראודין, הכיבוש הגדול, עמ' 38.

ליחידות עשרוניות, שיטה הדומה לזו שיושמה בקרב עמי ערבה קודמים. אך שונה מהן, כי בעוד שבקרב העמים הללו היחידות העשרוניות אורגנו לפי מפתח שבטי ובראשן עמד ראש השבט, בצבא המונגולי טימוג'ין בחר את המנהיגים באופן אישי, על פי יכולתם ולא לפי שיוך משפחתי או שבטי, השיטה מנעה סכסוכים משפחתיים ושבטיים ושמה קץ לאנרכיה ששררה בערבה¹².

אויבו הגדול ביותר של טימוג'ין, ג'אמוקה סצ'אן, שהנהיג את שבטי הערבה האריסטוקרטים, הובס לבסוף. טימוג'ין איחד את השבטים שהיו נאמנים ליריבו עם אומתו, לאחר הריגת מנהיגיהם. במסעו הביס טמוג'ין את שבטי הערבה הרבים. לרוב הוא הרג רק את ראשי המתנגדים, איחד את כל העמים לעם אחד, שבר את המערכת הצבאית המבוססת על שיוך משפחתי והקים צבא מאורגן אחיד תוך מינוי ישיר של המפקדים הגבוהים, מתוך אמונה בהם ולאור הצלחותיהם הקודמות. הוא מיגר פשע ושנאה על בסיס יריבויות משפחתיות, הרס את האריסטוקרטיה שהתנגדה לאותן רפורמות שפעלה לטובת מרבית המונגולים ולא לטובתן, וחסל כל צבא בערבה שהתנגד לו. תוך עשרים שנה, טימוג'ין איחד את כל שבטי הערבה תחת חוקה אחת. כעת לא היה אדם צריך לדאוג לכליית משפחתו ולא צריך לדאוג לבטיחותו המינימאלית או מה יאכל בארוחה הבאה ומי ינקום בו ומאיזה משפחה. בעת זו, שנת 1206, הוכתר טימוג'ין למנהיג הבלתי מעורער של האומה המונגולית וקיבל את התואר צ'נגיס ח'אן (השליט האוניברסלי או השליט הקשוח)¹³.

“הרגע המונגולי” (1206-1368)

“הרגע המונגולי” מתייחס לתקופה שבין הקמת האומה ואיחוד הערבה כולה ב-1206 לבין נפילתה של שושלת יואן, המדינה המונגולית שמרכזה בסין ואשר בה ישב הח'אן הגדול, ב-1368.

שלוש שנים לאחר איחוד הערבה לאומה אחת, יצא צ'נגיס ח'אן לקרבות רבים בכדי להרחיב את ממלכתו. הכיוון הראשון היה כנגד סין העשירה והמאוכלסת. סין של אותם ימים חולקה לשלוש ממלכות נפרדות, בקצה הצפון מערבי הייתה ממלכת הסי-סיא הטנגוטית, ממלכה חלשה יחסית

¹² Weatherford, J. "What Genghis Khan could Teach Trump", *The Daily Beast* Nov 24, 2016 <https://search.proquest.com/docview/1848516806?accountid=40477> pp 1-4.

¹³ ותפורד, ג'ינגיס ח'אן, עמ' 109-11.

לשתי הממלכות האחרות, שרוב אוכלוסייתה הייתה בודהיסטית. בצפון שלטה קיסרות ג'ין, בדרום שושלת סונג ומערב לאלו היו ממלכות עצמאיות קטנות וממלכות מוסלמיות. הפשיטות הראשונות של צ'נגיס ח'אן כונו כנגד שושלת הסי סיא בצפון מערב סין, שהייתה בעלת ברית של השושלת החזקה ביותר באזור- שושלת ג'ין. לאחר שהכניע את הסי-סיא שהתחייבו להעלות לו מס שנתי ולספק כוחות לחייליו, חברו אליו עמים שכנים, למשל האויגורים והקרלוקים, שישבו ממערב לסי-סיא, וב-1209 ו-1211 מרדו בשליטיהם הזרים והצטרפו לצ'נגיס ח'אן. בשלב זה יכול היה צ'נגיס ח'אן לצאת נגד היריבה החזקה יותר הלא היא שושלת ג'ין¹⁴. שליטיה של שושלת ג'ין לא היו ממוצא סיני, אלא ממוצא ג'ורצני, עם מנצ'ורי שקיים כלכלה מעורבת וביסס עצמו בצפון סין ובמנצ'וריה. השושלת החזקה הייתה גם המעצמה האזורית במונגוליה והתערבה במלחמותיהם הפנימיות של השבטים. היא הייתה בעלת חייל פרשים דומה בכמות כוחותיה של האומה המונגולית באותה העת, אך גם בעלת חייל רגלים עם כמה עשרות אלפי לוחמים. ב-1211 יצא צ'נגיס ח'אן למלחמה כנגד קיסרות ג'ין בצפון סין, הקיסרות עדיין ראתה בו וסל, ולכן היא יכולה להחליט איך יפעל, בנוסף לכך השושלת הייתה מאוד עשירה ותבטיח לצ'נגיס ח'אן וצבאו עושר רב. ההחלטה לצאת במלחמה, כנגד קיסרות ג'ין, לוותה בדלית מודיעין ראשוני רחב. לפי המידע שאספו המונגולים, הממלכה לא תוכל לעמוד כנגד התקפה גדולה ומהירה של החייל המונגולי הנייד. אך גם לצבא המונגולי היו חסרונות בקרב: עד כה צבאו של צ'נגיס ח'אן נלחם במרחבים של הערבה ובמלחמה כנגד הציוויליזציות הסיניות הם התמודדו לראשונה עם מלחמה ממושכת ומצור על ערים מבוצרות¹⁵.

באביב 1215, נכנסו המונגולים לעיר הנצורה ז'ונג דו, בירת ג'ין. למרות שלשושלת החזקה היה יתרון מבחינת כמות החיילים והכרת השטח, לחייל המונגולי הייתה משמעת ברזל ונאמנות לח'אן. אחדותם הובילה אותם לניצחון מוחלט. אלפי תושבים נרצחו וחלקים גדולים מהעיר הועלו באש. צ'נגיס ח'אן ידע שאחד הגורמים המרכזיים לניצחון הוא חרדת האויב ועודד את התעמולה

¹⁴ בירן, "עלייתו של צ'נגיס ח'אן", עמ' 14.

¹⁵ ותפורד, ג'ינגיס ח'אן, עמ' 134-135.

- הפצת סיפורים שיזעזעו את האויב, ועל כן איננו יודעים בצורה חד משמעית את מידת הנזק שנגרם לעיר או לאזרחים¹⁶.

לאחר הניצחונות על הערים הללו, שב צ'נגיס ח'אן הביתה עם שלל רב, אך אחרי היעדרותו הממושכת היה עתה על צ'נגיס ח'אן לפתור בעיות פנים באימפריה, כמה מהשבטים הסיבירים שמצפון החלו במרידות כנגדו ודיכויים גבה חיי מונגוליים רבים, עם זאת היו לו גם שבטים רבים שנשלטו על ידי ותמכו בו, הוא העניק להם חופש דת ושמר עליהם מאויבים חיצוניים. התמיכה בח'אן הגדול הייתה כה חזקה עד ששבטים, ששמעו על תנאיהם של השבטים תחת שלטונו של צ'נגיס, רצו לחבור אליו. בשלב זה, כשהוא קרוב לגיל שישים, מחזיק צ'נגיס ח'אן הישגים חסרי תקדים ועושר רב, הרבה יותר ממה שהוא או בני עמו יכלו לממש. נדמה היה ששאיפותיו האימפריאליסטיות הולכות ופוחתות ורצונו לסחר עם הארצות מוסלמיות הקרובות גוברות. באותה שנה (1219), שלח השליט של ממלכת ח'וארזם (השליט המוסלמי החזק ביותר באותה תקופה, שבירתו בסמרקנד, אוזבקיסטאן של ימינו), עלאא' אל דין מוחמד, שליחים כדי לברר האם הסיפורים על כיבושיו הגדולים של צ'נגיס ח'אן אכן אמיתיים, ובפרט רצה לחקור את תקיפת העיר הבצורה ז'ונג דאו. השליחים, ששאפו גם לברר את כמות כוחם של המונגולים התקבלו בעין יפה בחצרו של הח'אן והחזירו עימם אבני חן זהב ואריגים מצמר גמלים. השליחים נשאו איגרת מצ'נגיס ח'אן, שעודד ידידות וקשרי מסחר בין המעצמות. באותה שנה שלח צ'נגיס ח'אן סוחרים לארצו של הח'וארזם שאה, במטרה לכונן קשרי סחר משותפים. אולם, כשהגיעו לגבול ממלכת ח'וארזם בעיר אותראר (היום בקאזחסטאן), החרדה מסיפורי האימה, עלבון אישי של המושל מצד סוחר מונגולי ואולי גם הערכה שגויה של כוחות המונגולים גברו על הרצון לשגשוג כלכלי משותף, ומושל העיר הוציאם להורג. צ'נגיס ח'אן, שלא היה סלחן, שלח משלחת נוספת, באמצעותה דרש להסגיר את מושל העיר אך גם הם הוצאו להורג או הושפלו. כעסם של המונגולים, שטרם המאורע עודדו קשרים דיפלומטיים ואף העניקו חסינות לדיפלומטים שהגיעו אליהם, גבר.

---

¹⁶ גולדנברג, מונגוליה, עמ' 24-25.

צ'נגיס ח'אן ידע שממלכת הח'וארזם חזקה מאוד, לכן גייס צבא ענק מכל קצוות האימפריה, כמעל למאה אלף אנשים, אך לח'וארזמים היה צבא גדול בהרבה, כמעט כפליים מהצבא המונגולי. אבל כפי שניתן לראות בקרבות קודמים וניתן לראות בקרבות שבאו לאחר מכן, העקרונות שהשריש צ'נגיס ח'אן בחייליו, שבזכותם גברו על כל מספר של חיילים שאינם בעלי עקרונות אלו, הוכיחו עצמם גם במקרה זה. הצבא המונגולי המלוכד הפרקטי והנאמן לח'אן מול הצבא הח'וארזמי שהורכב מעמים שונים שלא הניחו למריבותיהם הפנימיות לנוח עד אחרי המלחמה. בנוסף, חלוקת החיילים, בערים שבממלכה, הייתה שגויה. הצבא המונגולי נתקל בכל עיר שכבש בצבא קטן יחסית שקל להביסו וחרך את האדמות שתקף. עד תום 1220 כבשו המונגולים כל עיר חשובה בממלכת הח'וארזם, שליט ממלכת ח'וארזם עלאא' אל-דין מוחמד נמלט מהקרבות ומת באותה השנה ממחלה באי בים הכספי. במסגרת מלחמתם הגיעו המונגולים גם לאפגניסטן של היום ולגדות נהר האינדוס. לכל עיר היה סיפור קצת שונה ומהלך אירועים שונה, אך התוצאה הייתה אחידה: שום עיר לא הצליחה לעמוד מולם, שום מצודה שום פקיד ושום מצביא¹⁷.

---

¹⁷ ותפורד, ג'ינגיס ח'אן, עמ' 150-157, 164-172.

1 - פסלו של צ'נגיס ח'אן בפרק טרג במונגוליה¹⁸

ניצחונותיו הרבים של צ'נגיס ח'אן הביאו אותו, ובהדרגה את כל מי שמסביבו, להאמין כי השמיים רוצים בניצחוננו, ויתר על כן הטילו עליו את המשימה לאחד את העולם כולו תחת שלטונו. מעבר להיותו כובש צבאי, היה גם פוליטיקאי מרשים, שעיצב מחדש את מדינתו ויצר אימפריה שהמשיכה להתפשט אחרי מותו. בשנת 1227 כינס צ'נגיס ח'אן את בניו, כוחו הלך ודעך וימיו היו ספורים. הוא השביע את בניו לכבוש את סין כולה, ובאוגוסט של אותה שנה מת. הוא מת כאשר צבאו הטיל מצור על מחוז נינגיסיא, בירתה של ממלכת סי סיא, אך דבר מותו נשמר בסוד כדי שאויביו לא ישמעו על כך.

עם מותו, שלטו כשבע מאות אלף מונגולים על שטח של 35 מיליון קמ"ר ועל יותר ממאה מיליון אנשים. כעת היה עליהם להמשיך לקיים את האימפריה ועל בניו של צ'נגיס ח'אן לקיים את צוואתו.

---

¹⁸ מתוך: <http://blog.livedoor.jp/eternalprincess/archives/11590892.html>

לאחר מותו של צ'נגיס ח'אן, התמנה בנו המוכשר הסובלני והנדיב של צ'נגיס ח'אן, אוגודי לח'אן הגדול, ע"פ בחירתו של צ'נגיס. צ'נגיס היטיב לבחור את אוגודי, שלמרות הרפורמות הקיצוניות שעשה, שהיו שונות מדרך אביו, הרחיב אוגודי עד מאוד את שטחי האימפריה ופיתח אותה. הוא השתית באימפריה חוקים ומוסדות, שעיצבו את תרבותה ואת התנהלותה. ביניהם הרחיב את מערכת הדואר, ששימשה לתקשורת באימפריה ולהעברת פקודות הישר מפי הח'אן ולהעברת מידע במהירות וביעילות. הוא בנה בירה, אכף את ה"יאסאק", מערכת החוק המיוחסת לצ'נגיס ח'אן, ועיגן בחוק את הפטור לאנשי דת ואומנים.

אוגודי המשיך את ההתפשטות המונגולית בשטחה של סין- וב-1234 השלים את כיבושה של שושלת ג'ין. במקביל נלחם כוח מונגולי בסצ'ואן, שבשליטת סונג, והמונגולים פלשו לראשונה לטיבט ב-1241 וגם לקוריאה. כוח מונגולי נשאר במרכז אסיה לרדוף אחרי המנהיג האחרון של ממלכת ח'וארזם ג'לאל אל-דין עד מותו ב-1231. המסע הגדול ביותר בתקופת אוגודי, שהיה גם ההחלטה הנועזת ביותר שלו, היה לצאת למערב הלא מוכר. מסע זה, שיפורט לפרטים בפרק הבא, היה המסע הגדול והמשמעותי ביותר במהלך חייו של אוגודי¹⁹.

אוגודי מת ב-1241, עם מותו שמשה אשתו תורקינה כעוצרת עד למינויו של ח'אן גדול חדש. אך מינוי הח'אן החדש התעכב, במשך קרוב לחמש שנים, עקב מחלוקות בין חברי המשפחה המונגולית. באותו זמן, כל הכיבוש המונגולי פסק (מלבד כיבוש אנטוליה, שהוכנעה ב-1243) ובסופו של דבר, הוכתר לקאן²⁰ בנם של אוגודי ותורקינה, גיוק קאן (1246-1248).

בחירתו התעכבה, במספר שנים, בגלל התנגדותו של באטו, אחד המנהיגים המובילים של הפלישה לאירופה ונכדו של צ'נגיס ח'אן. לאחר עלייתו לשלטון יצא גיוק נגד באטו, אך הפסיד. עם מותו התנהלו מריבות פוליטיות רבות בין הנסיכים, על ממשיך דרכו של צ'נגיס ח'אן. בסופן, הודח בית אוגודי מהשלטון ואת מקומו תפס מונגקה קאן (1251-1259) מבית טולוי, בנו הצעיר של צ'נגיס ח'אן. מונגקה, אחד מהמפקדים הבולטים בקרבות באירופה, עלה על כס הקאן בזכות כישוריו ובתמיכתו של באטו. תקופת שלטונו מהווה שינוי דרסטי לאימפריה המונגולית. מצד אחד

¹⁹ גולדנברג, מונגוליה, עמ' 29-39.

²⁰ קאן- תואר בו השתמשו החל מימי אוגודי, וכוונתו היא הח'אן הגדול, הממשיך את צ'נגיס ח'אן ועומד בראש האימפריה כולה.

מונגקה קאאן הפך את האימפריה לחזקה ביותר בתולדותיה אך מצד שני הכוח העצום הזה בא על חשבון בחירת יורש מוסכם. במותו, פרץ מאבק ירושה בין אחיו, בין קובלאי לאריע' בוקא. שטחה העצום של האימפריה, המחלוקות בין הבתים, חוסר היכולת האישית של המנהיגים לעמוד בפיתויים אישיים והעובדה שהאימפריה הגיעה כבר לקצה הגבול האקולוגי של הערבה, כל אלו תרמו לפיצול האימפריה. בסופו של המאבק הפוליטי, הוכתר קובלאי לח'אן הגדול של האימפריה המונגולית, אבל הכתר הושג במחיר חלוקתה בפועל של האימפריה לארבע יחידות עצמאיות למעשה, גם אם לכאורה כפופות לח'אן הגדול. בראשה של כל שושלת עמד ח'אן שאחראי על אזורו, ואת משרת הח'אן הגדול תפס קובלאי²¹.

צאצאיו של הולאגו שלטו באזורים אותם כבש, שמרכזם באיראן ועיראק, ונקראו האילח'אנים (בפירוש מילולי: הח'אנים המצייתים לח'אן הגדול)²². צאצאיו של באטו, שממלכתם ידועה כאורדת הזהב, שלטו בשטחים שבאטו כבש בזמן הפלישה לערבה. הערבה התפרסה מנהר האירטיש, שבמרכז אסיה דרך מזרח אירופה ועד הגבול עם הונגריה. צאצאיו של בנו השני של צ'נגיס, צ'אגתאי, שלטו במרכז אסיה, מסינג'יאנג של ימינו ועד נהר האוקסוס (בגבול תורכמניסטאן ואוזבקיסטאן)²³.

השושלת המרכזית עליה שלט קובלאי הח'אן הגדול, נקראה "שושלת יואן", השושלת שלטה בצפון מרכז סין (ומ-1279 גם בדרום סין) בטיבט, במונגוליה, במנצ'וריה ובקוריאה. שושלת יואן ביססה את האימפריה המונגולית החדשה, שלאחר הפיצול בסין (בירתה בבייג'ינג של ימינו). למרות הסכסוכים על השטח והירושה, השושלות השונות שיתפו פעולה וראו בעצמן מדינות אחיות הממשיכות את דרכו של צ'נגיס ח'אן²⁴. החזון לאיחוד כל אשר תחת השמיים לאימפריה אחת נזנח והאימפריה החליפה פניה – מאימפריה, שמרבית נכסיה מבוססים על כיבוש, לאימפריה, שמבוססת על מיסוי בשטח אזרחי ובדרכי מסחר. חלק גדול מחילופי התרבות לא היו שייכים לתרבות המונגולית, אלא לתרבויות של הקבוצות האתניות והעמים שנשלטו ע"י המונגולים, אבל המונגולים היו אלו שיזמו את רב חילופי התרבות והיו גם ה"פילטר", שקבע מה

²¹ ותפרוד, ג'ינגיס ח'אן, עמ' 216, 222-225, 246-248.

²² ההגדרה הספציפית של צאצאיו של הולאגו כאילח'אנים נובעת מכך שנחלתו לא הובטחה בידי צ'נגיס ח'אן אלא ע"י קובלאי.

²³ צאצאי אריק בוקא ואוגודי איבדו לאחר זמן מה את נחלותיהם.

²⁴ בירן, "עלייתו של צ'נגיס ח'אן", עמ' 21-26.

יעבור ומה לא: המונגולים קידמו שיתופי פעולה וניעות של מידע בתחומי האומנות, הספרים הציורים והמדע. לדוגמא, אסטרונומים איראנים הגיעו לשושלת יואן כדי לתת חוות דעת נוספות על קריאת השמיים, דבר שריתק מאוד את המונגולים, בתור שמאניים השמיים היו האל הגדול. הקשרים הבין-תרבותיים התפשטו גם באמצעות סחר במוצרים שונים מרחבי העולם, לדוגמה בדי משי רקומי זהב. דרך נתיבי סחר ואמצעי חליפין מרובים הם הפיצו מוצרים רבים בתחומי המזון, הלבוש, הכלים המוזיקליים והטכנולוגיה²⁵. המונגולים בנו רבעים מיוחדים לסוחרים בני כל העמים, בהם אנשים שונים מכל העולם, אנשי דת מוסלמים ובודהיסטים, מלומדים קונפוציאנים ועוד. כל זאת, עודד לא רק תרבות חומרית, אלא גם הפצת רעיונות ואמונות²⁶.

לקראת סוף המאה הארבע-עשרה, עמדו המונגולים בפני משבר-פוליטי, כלכלי ואקלימי, שהביא לנפילת השושלת באיראן (1335), החליש את המדינות במרכז אסיה ובערבה האירופאית והביא גם לנפילת שושלת היואן: המשבר הכלכלי העצום בסין גרם למיליוני אנשים להיות עניים מרודים. המשבר נבע בחלקו מסיבות שאינן קשורות ישירות לשושלת יואן, המצב החקלאי במאה ה-14 היה ירוד ומזג האוויר פגע ביבולים ועודד מגפות, מהן מתו רבים מאוד. אך התנהלותה של שושלת יואן, במקביל למשברים הכלכליים, היא זו שגרמה למרידות הרבות כנגדה ולנפילתה. הצבא הממשלתי, שנועד להגן על האוכלוסייה מפני שודדים וגנבים, לא רק שהתקשה לאכוף את החוקים אלא שדד ואנס בעצמו. עקב הסיבות הללו, הסינים מרדו כנגד המונגולים, תפסו את השלטון ב-1368 והמשיכו לרדוף אחר המונגולים, שהעדיפו לחזור למונגוליה ומאז נשארו בשולי ההיסטוריה העולמית. נפילתה של שושלת היואן, בה ישב הח'אן הגדול, מסמלת את סוף "הרגע המונגולי", למרות ששושלות מונגוליות המשיכו להתקיים גם אחר כך, כולל במזרח אירופה²⁷.

---

²⁵ מ. בירן, "האימפריה המונגולית כנקודת מפנה בהיסטוריה העולמית: ניעות ותוצאותיה", אגרת, כרך 37 (2015), עמ' 14-18.

²⁶ ותפורד, ג'ינגיס ח'אן, עמ' 257.

²⁷ י. פינס, "ג'ו יואן-ג'אנג והקמתה של שושלת מינג: המפנה בהיסטוריה הקיסרית?", בתוך כל אשר מתחת לשמיים, בעריכת י. פינס, מ. בירן וי. שיחור (תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, טרם יצא), כרך 3, פרק 12, עמ' 2-7.

הכיבוש המונגולי של אירופה

המניעים

למסע המונגולי באירופה היו מספר סיבות, בנוסף לכך שאוגודי היה מעוניין להמשיך את כיבושיו של צ'נגיס ח'אן. אחת הסיבות הייתה סיבה אמונית. המונגולים האמינו שכיבושיו האדירים של צ'נגיס ח'אן העידו על כך שהוא נהנה מתמיכתו של טנגרי, אל השמיים והאל הגדול של הערבה, ושטנגרי הועיד לצ'נגיס וצאצאיו את השליטה בעולם כולו. המשך הכיבושים היה לפיכך גם נסיון לקיים את הציווי של טנגרי- שמי התכלת הנצחיים²⁸.

הסיבה האסטרטגית העיקרית, למסע המונגולי, הייתה בראש ובראשונה השלמת כיבוש הערבה האירואסייתית והכנעת כל הנוודים הקפצ'אקים השוכנים שם, כיוון שאלו היו בעלי כוח רב בערבה האירופאית-למעשה הכוח העיקרי של נוודים בערבה, שלא היו כפופים למונגולים- ויכלו לסכן את השלטון המונגולי²⁹. להמשך הכיבושים הייתה גם סיבה כלכלית, כי השלל שהושג בהם יכול היה להעשיר את קופתה של האימפריה, להבטיח לח'אן הגדול את תמיכת לוחמיו, ולאפשר לו לבצע את הרפורמות ולשלם לפקידי האימפריה.

אוגודי נודע בנדיבותו הרבה וחילק את אוצרות האימפריה למונגולים, אך במקביל ערים רבות הפסיקו לשלם את המס המונגולי³⁰. אמנם אוגודי השלים את כיבוש הקיסרות הסינית העויינת קיסרות ג'ין, אך המלחמה בקיסרות ג'ין הייתה קשה משחשבו, רק כעבור שלוש שנים הגיעו לבירה ומצאו בה עושר קטן יותר ממה שציפו. לאחר הכיבוש, ב-1235 כינס אוגודי קורילטאי³¹, בה החליט לבצר את בירתו החדשה קרקורום בחומות ולהקים בה מבני קבע, כן הוחלט על יציאה לכיבוש חדש, אל המערב³².

התכנון

ההכנות, לקראת המערכה על אירופה, ארכו שנתיים. סוכם כי המערכה כולה תנוהל ע"י סובודי, הגנרל המונגולי, שהציע לצאת לפשיטות כנגד אירופה והיחיד בעל סמכות גבוהה, שהיה

²⁸ May, *The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia*, pp.122-123.

²⁹ מ. בירן, "עלייתו של צ'נגיס ח'אן והאימפריה המונגולית המאוחדת" עמ' 21.

³⁰ ותרפורד, ג'ינגיס ח'אן, עמ' 184-194, 196-198.

³¹ אסיפה של מנהיגי המונגולים.

³² גולדברג, מונגוליה, עמ' 30-31.

באירופה ב 1224, לפני הפלישה הגדולה המתוכננת. כיוון שאוגודי לא סמך על סובודי באופן מלא וגם על מנת שייצברו מקורביו כישרון קרבי ומנהיגותי, הוא הטיל את הפיקוד על הכוחות הצבאיים במערכה על מקורביו. האדם שמונה לפקד על הלוחמה בערבות הקיפצ'אק היה מונגקה (הח'אן הגדול העתידי), ובאטו מונה להנהיג את התקיפות לצפון. לאחר שצבאו של מונגקה יסיים להשתלט על הערבות, הוא יצטרף למערכה כנגד הבולגרים³³ וימשיכו את קיום הציווי השמימי של איחוד העולם לאימפריה אחת, בכך שימשיכו לכיוון מזרח ומרכז אירופה. גם גיוכ בנו (ויורשו העתידי) של אוגדי השתתף במסע, אך בתפקיד בכיר פחות משל מונקה ובאטו. צבא הפלישה המונגולי כלל כחמישה טומנים (כחמישים אלף חיילים מונגולים) ועוד מאה אלף בעלי ברית, וכן הצטרפו לשורותיו גם מומחי מצור וארטילריה הן מסין והן מעולם האסלאם. לרשותו עמדו וחיילים רבים ומיומנויות חדישות, כוחותיו היו רבים יותר אפילו מכוחות האימפריה בימי צ'נגיס ח'אן. נאמנות החיילים המונגולים למשפחת צ'נגיס ח'אן הושרשה וכעת היו נאמנים למפקדיהם. התוכנית כולה הייתה מתוכננת לפרטי פרטים³⁴. מרשים מאוד שהתכנון נעשה במונגוליה הרחוקה מאוד מהמקום בו התרחשו הקרבות, ואף על פי כן הפערים בין התכנון לפרקטיקה היו מזעריים.

מהלך הקרבות

הפלישה הראשונה של המונגולים, למזרח אירופה ולרוסיה, זו שהנהיג סובודי ב-1224, קרתה עוד בזמן צ'נגיס ח'אן והגיעה למישור הצפוני של הים השחור ולערבות קיפצ'אק. פלישה זו, שנערכה כסובודי וכוחותיו חזרו מהמרדף אחרי הח'וארזם שאה, נועדה רק לבחון את השטח. היא לא נועדה ליצור כיבוש קבוע והיקפה היה קטן בהרבה מזה של הפלישה בימי אוגדי. בפלישה הגדולה תחילה לחמו המונגולים נגד הנוודים בערבה הקפ'אקאית. הנוודים של קיפצ'אק התגלו כמאתגרים בשדה הקרב. זו הסיבה, שבגללה ביקשו המונגולים לשלוט בכל נוודי הערבות. יכולת הלחימה של הנוודים הייתה גבוהה מאוד, ובניגוד ליושבי הקבע, הנוודים יכלו לברוח מן ההתקפות ולחזור כאשר יהיו שם כוחות מעטים.

---

³³ הבולגרים הם עם סלאבי, בכיבוש הבולגרים הכוונה לכיבוש הבולגרים של הוולגה ולא בולגריה של ימינו.
³⁴ ותפרוד, ג'ינגיס ח'אן, עמ' 198-199.

כאשר הצבא חצה את נהר הוולגה, הוא התחלק לשני כוחות. כוח אחד תקף את הנוודים של קיפצ'אק, השלים את כיבוש הערבה, השמיד את מנהיגי הקיפצ'אקים ופעל לאחד בתוך הצבא את הקיפצ'אקים הנותרים. בוא בזמן, הכוח המונגולי השני צעד לצפון, בראשותו של באטו ושאר בני גוצ'. כוח זה כבש את הבולגרים, ששכנו מעבר לנהר הוולגה, ושבטים נוספים. למרות שצבאו של באטו המשיך מערבה, יש טענה כי המשיכו צפונה לקבל כניעה רשמית של שבטים סיביריים ולאחר מכן נעו מערבה לכיוון נסיכויות רוס ברוסיה. הפלישה לנסיכויות רוס החלו בחורף 1237

35.

המונגולים, בעזרת המומחים הסינים והמוסלמים שלהם, הצליחו לדלות מידע על הערים ולכבוש ערים מבוצרות רבות. כ-58 מערי רוסיה הגדולות נכבשו על ידם עד 1239 וב-1240 נכנסו לעיר קייב, בירת רוסיה דאז. ב-1238, המונגולים פלשו לארמניה ולגאורגיה וכן לחמו בהונגריה הגדולה והביסוה, לחמו בפולין ובשנים 1240-1242 לחמו גם כנגד אבירים גרמניים, כשהם מגיעים למזרח גרמניה באפריל 1241.³⁶

בעוד שאירופה לא ידעה כמעט דבר על המונגולים, המונגולים הכירו היטב את התנאים באירופה, לפרטי פרטים, כולל את היחסים המשפחתיים בין השליטים. אירופי שנפל בשבי סיפר כל אשר ידע על השלטון, אך מונגולי שנפל בשבי העדיף למות ולא למסור מידע. המונגולים גילו למשל את קשר הדם בין שלטונות המלוכה בהונגריה לבין פולין והדוכסים מגרמניה. המונגולים ידעו שכל ממלכה תעזור לחברותיה, וניצלו זאת. הם ערכו מצור על ערים ובכל פעם שנסיכות באה לעזרת חברתה הם תקפו את הממלכה הלא מוגנת, עקב טכניקה זו מרבית הממלכות (פרט לאלו בעלות קשרי הנישואין) לא נחלצו יותר לעזרת ממלכות אחרות, וכך הכניעו עיר אחר עיר ללא התנגדות מהותית.³⁷

המלך בלה ושאר השליטים והדוכסים, שברחו כשממלכותיהם נפלו, ניסו לברוח מידם הקשה של המונגולים. המונגולים שרפו את העיר קוטור ובזזו וכבשו ערים נוספות, בניסיון למצוא את המלך.

³⁵ May, *The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia*, pp.133-137.

³⁶ Morgan, *The mongols* pp. 120-124.

³⁷ פראודין, הכיבוש הגדול, עמ' 202-207.

חלק מצבא המונגולים הגיע סמוך לשערי וינה, אלא שהכוחות היו מותשים, וינה נותרה שלמה והמלך בלה הצליח לברוח³⁸.

באביב 1242 היו המונגולים לכאורה ערוכים לשלב הבא של מסעם למרכז אירופה, אבל בוקר אחד, ללא אזהרה, קיפלו את אוהליהם ופנו מזרחה עם שללם. האירופאים מלאי החרדה לא ידעו מדוע המונגולים עזבו, אך כך ביום אחד בחודש מאי אירופה ניצלה מידי המונגולים. הניסיון לכבוש את אירופה, לא חזר על עצמו, למרות שניתן להבין מן הפרק הקודם כי לאימפריה היה רצון להתפתח ולשלוט, כוחה נותר רב והיא עוד התחזקה והצליחה לממש כמעט באופן מוחלט את מסעות הכיבושים שתוכננו מאוחר יותר.

המערכה הצבאית למזרח ולמרכז אירופה הביאה לשתי תוצאות היסטוריות מפתיעות: ההצלחה חסרת התקדים של הכיבוש המונגולי באירופה מצד אחד והנסיגה הפתאומית מאוד של המונגולים מצד שני³⁹.

נושא המונגולים העסיק את האירופאים עוד הרבה שנים אחרי הפלישה, אותה הבינו תחילה כביטוי לכעס האל עליהם. לאחר הבחירות למשרת האפיפיור, בשנת 1243 החליט האפיפיור אינוקנטיוס הרביעי (שלט 1243-1254) לחקור את שאלת המונגולים דרך שליחת מיסיונריים למרכז אסיה בתקווה שיספקו מידע על הכוח החדש⁴⁰. הוא כתב מכתבים למונגולים ובאמצעות שליחים העביר אותם. השליחים האירופאיים הראשונים נשלחו, למסעות במזרח הרחוק, במטרה לברר מי הם המונגולים ומה היקף כוחם, מאיפה הם באו, למה הם נטשו בפתע את אירופה ומה הסיכוי שיחזרו⁴¹. המונגולים אומנם נסוגו לאחר מות אוגודי, הח'אן הגדול, אך בעיני זוהי איננה סיבה מספקת. מה גם שמות אוגודי אינו עונה על השאלה מדוע לעולם לא שבו המונגולים לאירופה עם כוחות משמעותיים, למרות ההצלחה הרבה במסע הגדול לאירופה. בפרקים הבאים אתייחס לגורמים שיכלו להביא לנסיגת המונגולים ולהחלטה לא לשוב עוד לאירופה.

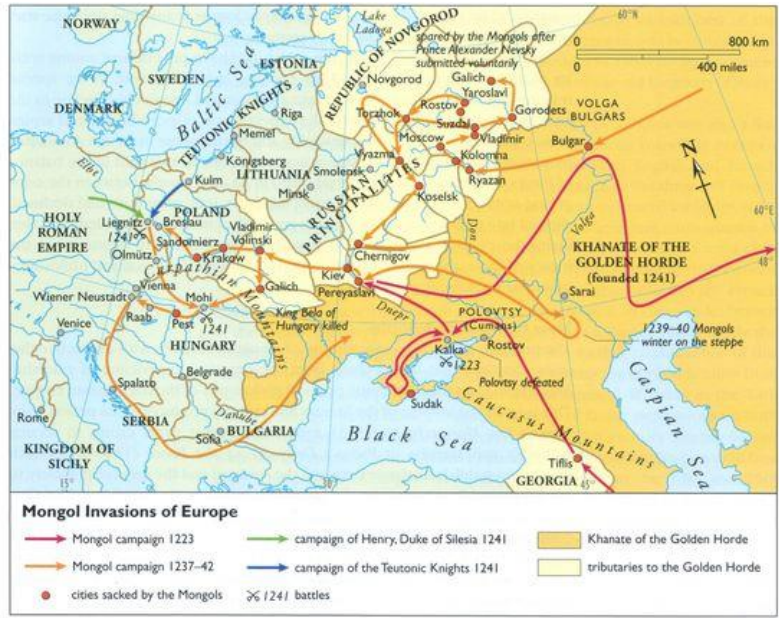
³⁸ Jackson, P. *The Mongols and the West: 1221-1410*. London, Routledge, 2018.

Morgan, D. *The Mongols* (Oxford: Blackwell, 2007), 60-73.

³⁹ Rogers, G.S. "An examination of historians' explanations for the Mongol withdrawal from East Central Europe." *East European Quarterly* 30, no. 1 1996 vol 3, pp.3-4.

⁴⁰ Morgan, *The mongols* pp. 155-160

⁴¹ גולדברג, *מונגוליה*, עמ' 40-42.

42 מפה של המסע המונגולי באירופה – 2

42 מתוך: <https://www.pinterest.com/pin/322288917074480345>

התיאוריה הפוליטית

עם מותו של אוגדי שמשה אשתו תורקינה כעוצרת עד למינויו של ח'אן גדול חדש. העוצרות במונגוליה היו מעין שלב ביניים עד להשגת קונצנזוס בקרב בני המשפחה לגבי המועמד לתפקיד הח'אן הגדול⁴³. המאבק בין הנסיכים לגבי השליטה על כס הקקאן בעת ההיא, היה עצום. אמנם אוגודי מינה את בנו השלישי להיות השליט העתידי, אך זה מת לפניו במערכה הכושלת על סין. על כן, אוגודי העביר את הירושה לנכדו (בנו של אותו בן), שהיה קטין. תורקינה רצתה שבנה הבכור גיוכ ישלט במקום הנכד שאוגודי בחר⁴⁴. הנסיכים, שנאבקו בבחירתו של גיוכ, קידמו את הדעה שברוחו של צ'נגיס ח'אן - בחירת המנהיג איננה צריכה להיקבע רק על פי שיוך משפחתי, אלא גם על פי יכולות צבאיות ומדיניות. בימי חייו של צ'נגיס ח'אן, המנהיגים הצבאיים קודמו ע"פ כישרונם, ולטענתם כך ראוי שיתנהל גם בצמרת הפיקוד הגבוה ביותר. ולפיכך הקאן הבא לא יהיה בהכרח בנו של אוגודי, אלא הנסיך שיזכה להכי הרבה תמיכה. לפי גישה זו, הסיבה שבאטו וכל צבאו יצאו בחטף מאירופה, הייתה כי באטו רצה להיות בעמדת השפעה על בחירתו של הח'אן הגדול החדש⁴⁵. באטו יוכל להשפיע רבות הן בשל תומכיו הרבים והן בשל עוצמת צבאו והיותו אקא⁴⁶.

המאבק בין הנסיכים לא היה רק בין בתים, אלא גם מורכב מאלמנטים של פסים אישיים. במקרה של באטו, הוא היה מסוכסך עם הטוען לכתר בנו הבכור של אוגודי, גיוכ. ועל כן, הרצון להשפיע על זהותו של הקאן הייתה משמעותית מאוד עבורו, ודרשה את יציאתו המיידית מאירופה⁴⁷.

אחד משליחי האפיפיור החשובים של מונגוליה, ג'ובאני מפלאנו קרפיני, כתב וצוטט במאמרו של רוג'רס⁴⁸ כי המונגולים היו אמורים להמשיך להילחם עוד שנים רבות, אבל קיסרם הורעל והקרבות נכנסו להפוגה עד אשר ייבחר מנהיג חדש. קרפיני הגיע ממש בעת הכתרתו של גיוכ וסביר להניח שספג את האווירה המתוחה בין הבתים⁴⁹.

⁴³ בירן, "עלייתו של צ'נגיס ח'אן", עמ' 23.

⁴⁴ ותפורד, ג'ינגיס ח'אן, עמ' 216-218.

⁴⁵ Rogers, "The Mongol withdrawal" p.8.

⁴⁶ אקא- הזכר המבוגר במשפחה, מעמד מכובד מאוד בקרב המונגולים.

⁴⁷ Rogers, "The Mongol withdrawal" p.9.

⁴⁸ Rogers, "The Mongol withdrawal", p. 8.

⁴⁹ Rogers, The Mongol withdrawal, p. 9

סיבה פוליטית נוספת, אשר עשויה לענות על שאלת החזרה לאירופה בשלב מאוחר יותר, היא הטענה כי לאחר מותו של הח'אן הגדול מונגקה ופיצול האימפריה לארבע מדינות, אי אפשר היה יותר לרכז משאבים מרחבי האימפריה, דבר אשר אפשר את מסעי הכיבושים הקודמים. ובנוסף לכך, לאחר הפיצול, המדינות השונות נאלצו להקדיש חלק מהמשאבים שלהן למלחמות בין לבין עצמן ובניגוד למסעות כנגד סין ואיראן שמנהיגיהם היו מאותו בית או מבתים שמשתייכים פעולה, אורדת הזהב של באטו לא נהנתה מיחסים כאלו אם אף אחת מהמדינות, היא הייתה מסוכסכת ולחמה בחלק מן הבתים. עקב אותן מלחמות בין הבתים ואי שיתוף הפעולה עמם אורדת הזהב של באטו יכלה להקצות להמשך ההתפשטות לאירופה משאבים מעטים יותר⁵⁰.

על גישה זו יש ביקורת רבה. ביקורת חריפה על קרפיני ועל חוסר הדיוק שלו, לדוגמה לגבי נסיבות מותו של אוגודי יש הטוענים כי הוא מת בעקבות שתייה מופרזת ולא בשל הרעלה מכוונת⁵¹. מה גם שלמרות הנסיגה המפתיעה של באטו, הוא סירב להשתתף בקורטילאי לבחירת הח'אן החדש, הוא נשאר על אדמות דרום רוסיה ולמרות הנסיגה מהונגריה המשיך לכבוש שטחים עד 1243⁵². למרות שנאמר כי היציאה מאירופה הייתה צריכה להיות מיידית על מנת שבאטו יוכל להשפיע על הבחירות לח'אן, יכול להיות שדווקא מתוך איבת באטו אל גיוכ הוא רצה לדאוג תחילה לממש את צוואת צ'נגיס ח'אן ולכבוש את שטחי אירופה שהובטחו לבית גוצ'י⁵³. ביקורת נוספת, כנגד התאוריה הזו, היא כי יכול להיות שהשמועות על מות אוגודי לא הגיעו לצבאו של באטו כלל ועל כן הנסיגה לא הייתה עקב מות אוגודי או מדאגות פוליטיות⁵⁴. אני תומך בחלקה הראשון של תאוריה זאת. לדעתי, סביר להניח שבאטו שינע את כוחו חזרה לדרום רוסיה ובכך ניסה לארגן את כוחו ולהשפיע על בחירת הח'אן הגדול, גם אם הוא עצמו לא רצה או לא האמין שהוא יכל להיבחר.

באטו אמנם התיישב על האדמות שכבש בדרום רוסיה, אך אורדת הזהב (המדינה שייסד) הייתה כפופה לח'אן הגדול ולכן ברור שהייתה חשובה לו זהותו של הקאן. כהוכחה לכך הוא תמך

⁵⁰ M, Biran. *The Mongol Empire and the Inter-Civilizational Exchange*. In Kedar, B. and Wiesner, M., eds. *The Cambridge History of the World* (London, Cambridge University, 2015) Vol 5 p 541

⁵¹ ותפרוד, ג'ינגיס ח'אן, עמ' 213

⁵² Rogers, "The Mongol withdrawal" p 15.

⁵³ Rogers, "The Mongol withdrawal" pp. 15-16

⁵⁴ Rogers, "The Mongol withdrawal" p.16

אחרי מות גיוכ בעלייתו של מונגקה, שאכן עלה בסופו של דבר לשלטון. הביקורות כנגד חלקה הראשון של התאוריה הזאת מופרכות, התאוריה כי באטו לא שמע על מות אוגודי שגוייה לחלוטין, סביר להניח שצמרת הפיקוד במונגוליה ידעה על מות אוגודי, למונגולים היה צבא דואר איכותי ואמין וגם אם היה נסיון להסתיר את המידע על מות אוגודי מפני האירופאים ואפילו מפני החיילים המונגולים הזוטרים, אין אפשרות כי מידע כזה חשוב לא הועבר למנהיג כה משמעותי ובעל תמיכה מהדרגים הגבוהים ביותר ממונגוליה. על כן, אני מאמין כי מותו של אוגודי היה אחד הגורמים המשמעותיים לנסיגתו של באטו ב-1241.

אני תומך בטענה כי לאחר התפצלות האימפריה לא היו משאבי אורדת הזהב דומים בהיקפם למשאבי האימפריה המאוחדת לפני הפיצול, אך בניגוד לחלקה הראשון של התיאוריה שיכולה להביא את הגורם המשמעותי ביותר, לצד הגורמים השונים לנסיגה, עניין ההתפצלות אינו הגורם המרכזי לאי חזרתם. באטו וממשיכיו יכלו להקצות משאבים רבים יותר לשיתוף פעולה עם בתים שונים (כמו לדוגמה להבטיח שלל גבוה יותר, לבית אשר יחבור אליהם לפלישה) או לשים את כיבוש חלקי אירופה, גם אם לא את כולה, בסדר עדיפות גבוה יותר מאשר פעולות כנגד בתים שונים.

סיבות צבאיות לנסיגת המונגולים מאירופה

שתי תאוריות צבאיות מוצעות לנסיגה מאירופה. האחת, סוגיית הכיבוש ההדרגתי. כלומר המסע לאירופה כמסע חקר לכיבוש עתידי. והשניה, הסוברת כי ההתנגדות, בה נתקלו המונגולים במזרח אירופה, הספיקה על מנת להתיש את כוחותיהם, להביסם ולשכנעם שלא לחזור. בשתי התיאוריות יש בעיות מבחינת אישוש העובדות. התיאוריה הפוליטית והאקלימית הן תיאוריות שקשורות לצדם של המונגולים, או יותר נכון לחוסר ההשפעה של האירופאים על יציאת המונגולים מאירופה. בעוד שהתיאוריות הצבאיות קשורות ליחסי הצד המונגולי עם הצד האירופאי או לאירופאים. היות והכותבים הם אירופאים יש כאן בעיה של היסטוריות לאומיות בעלות האינטרס להציג את הנסיגה המונגולית כהישג לאומי וכותביו אינם נאמנים בהכרח למקורות המצויים.

הכיבוש ההדרגתי (Gradual Conquest)

תאוריית הכיבוש ההדרגתי גורסת כי הפשיטה על אירופה נועדה לחקור את כל המערב, את אוצרותיו ואת כוחו, וכי הנסיגה המונגולית מאירופה לא הייתה מסיבות פוליטיות צבאיות או הקשורות לאקלים, אלא כיון שמלכתחילה התכוונו רק לפלישה לצורך בדיקה ולא התכוונו לכבוש שטח ולשעבד את תושביו. ההשערה נשענת על טקטיקות מונגוליות של מעין בדיקה בפלישות שקדמו לפלישה לאירופה ולאחריה⁵⁵.

המבצע המהיר בהונגריה הושלם עוד לפני הנסיגה, ולמרות שהמלך בלה הצליח לברוח בעת הכיבוש, המונגולים ביצעו פשיטה רחבה והראו את כוחם הרב. המונגולים הכינו את האירופאים לחזרתם, בהפגנת כוחם הרב וזאת במטרה ליצור פחד, שעשוי לסייע להם בתקיפות עתידיות - נטישת עמדות מצד האירופאים ופחד להיאבק מול המונגולים שוב⁵⁶. ביקורת על תיאוריה זו כבר הובאה, גם אם לא בצורה ישירה, שכן יש טענות שהמונגולים רצו להשתקע. לפי טענות אלו,

⁵⁵ Rogers, "The Mongol withdrawal", p 14

⁵⁶ Rogers, "The Mongol withdrawal", p 15

המונגולים לא שרפו את השדות, דאגו לא לפגוע בקציר או בעצי פרי והם לא התכוונו להפוך קרקעות חקלאיות למרעה⁵⁷.

המונגולים אף הקימו מערכת ניהול ארגונית, בה היו כפרים רבים שהועמדו תחת שליטתם, אפשר לומר שהמונגולים בשלב זה היו צבא כיבוש ולא רק צבא פשיטות, המונגולים התחילו לטבוע מטבעות מקומיים, שאף הגיעו לאנגליה בזמן שלטונו של הנרי השלישי (1216-1272)⁵⁸. בעיני, תאוריה זו מופרכת עקב העדויות והמחקרים שלהבנתי מוכיחים כי המונגולים תכננו כיבוש ממשי והשתקעות באירופה. הגישה, הטוענת כי רצו לצאת לפשיטת מחקר, לא באה בחשבון כיוון שנשארו שם מספר רב של שנים, בניגוד לפשיטה המצומצמת ב-1223 על הנסיכויות הרוסיות שנוהלה ע"י סובודי במטרה לאמוד את כוחות הרוסים. במסע לאירופה, המערכה נערכה שנים רבות והמצביאים שבו למונגוליה בדרך שונה במטרה לכבוש שטחים נוספים. הם העדיפו שלא לחזור בדרך הקצרה ולנתח כמה שיותר מהר את התקיפה על אירופה, פעולה זו מעידה על כך שהחקר לא היה בראש מעייניהם.

הביסוס של תאוריה זו על האקסיומה כי מטרות הפלישה, שהוחלטו בקורילטאי 1235, הן מטרות מחקר היא דרך ספקולטיבית, שמותירה בעקבותיה יותר מידי אי וודאות, בעוד שיש תאוריות שונות מבוססות הרבה יותר. טענה זו איננה נותנת תשובה מספקת לשאלה מדוע המונגולים לא שבו לאירופה, אלא מתייחסת רק לעזיבתם. בעוד שאם אכן היה מדובר במקרה של חקירה בלבד, היינו מצפים שיחזרו.

החולשה הצבאית

תיאוריית החולשה הצבאית טוענת כי זה היה בלתי אפשרי מבחינת המונגולים להחזיק בטריטוריות נוספות מלבד מה שכבר נכבש וכי ניסיונות השליטה על שטחים נוספים הכבידו יתר על המידה על המונגולים. בנוסף, ההפסדים הצבאיים במהלך הפלישה למזרח ומרכז אירופה תרמו גם הם להחלטת באטו לסוג מאירופה.

⁵⁷ U Büntgen and N, Di Cosmo. "Climatic and environmental aspects of the Mongol withdrawal from Hungary in 1242 CE." (*Scientific Reports*, 2016): 25606. pp 1-6

⁵⁸ Morgan, *The Mongols* 152-153

לטענת היסטוריונים רוסים ומזרח אירופיים של ימינו, הפלישה המונגולית נהדפה עקב התנגדות תקיפה של חיילות צבא מזרח אירופה, הונגריה ורוסיה. עבור המונגולים, שמירת כוחה של האימפריה הייתה בעדיפות גבוהה יותר מאשר הפלישה למרכז ומזרח אירופה, דבר שהתערער בגלל ההתנגדות הרוסית וההונגרית. המונגולים לא יכלו לפלוש למעמקי אירופה כי היה להם מאבק תמידי במזרחה של היבשת⁵⁹. על תאוריה זו יש לא מעט ביקורת. לדעת המבקרים, שרוב רובם מאירופה המערבית ומאמריקה, המונגולים היו יותר מידי חזקים ומאורגנים כדי לחוות הפסדים רציניים ומכריעים מה גם שלאחר חזרת המונגולים למונגוליה נשלחו שליחים מטעם האפיפיור ומסעות אלו מבטאים את חששם של האירופאים מפני האויב המסתורי והחזק הזה. בנוסף, תקיפות המונגולים נתפסו כזעם האל והענשת חטאי האירופאים או כחילו של המלך דוד⁶⁰. סביר להניח שלא היו נתפסים כעונש שמימי, אם הנזק שעשו לא היה כה רב וההתקפה הייתה כה מפתיעה⁶¹.

הקרבות במזרח אירופה לא הצילו את אירופה כולה והכוח המונגולי לא איבד כוחות כה רבים, כך שסיבה זו אינה משכנעת⁶². המונגולים הביסו שושלות, מדינות ואימפריות חזקות בהרבה מצבאות מזרח אירופה והצבא בימי אוגודי היה חזק אפילו מהצבא בימי צ'נגיס ח'אן והביס את שושלת ג'ין, שעוצמתה הייתה רבה מזו של מדינות אירופה⁶³. בעיני, התאוריה הזאת מופרכת. המסע באירופה היה כמעט חופף לתכנון הפלישה. תורת הלחימה, שהייתה נהוגה בימי הביניים באירופה, הייתה פחותה בכמה רמות מול שרשרת הפיקוד והטקטיקה הצבאית, שהושתתה בצבא המונגולי. מרבית החיילים היו איכרים לא מאומנים וגם לוחמי העילית היו מסורבלים ולא יעילים אל מול חייל פרשים עם קשתות מעולות שריון עור דק ומאמנות מברזל.

⁵⁹M. G. Safargaliev. "The collapse of the Golden Horde" (saransk: mordovska knizhona izdatel'stvo, 1960) p 23 as indicated in Rogers, "The Mongol withdrawal" pp 12-14.

⁶⁰ הכוונה אינה למלך דוד התנכי אלא למלך אסייתי נוצרי דמיוני שהנוצרים דאז האמינו שהוא נכדו של "האב יוחנן", מלך נוצרי דמיוני השולט בפאתי אסיה ומשם אמור לבוא לסייע לנוצרים או לנקום בהם.

⁶¹ Jackson, *The Mongols and the west* pp 139-144

⁶² Rogers, *The Mongol withdrawal* pp 19-20.

⁶³U. Sinor, *History of Hungary*, pp. 75-76, as indicated in Rogers, *The Mongol withdrawal* pp 19-20.

החוקרים, התומכים בתיאורית החולשה הצבאית, בעלי אינטרס מסויים להראות את החולשה המונגולית אל מול המדינות בהן הם חיים, והדוגמה הממשית לכך היא שרוב תומכי תאוריה זאת הם מארצות מזרח אירופה. הגישה כי לא יכלו להחזיק בטריטוריות נוספות גם איננה נכונה, הרי לאחר בחירת מונגקה המונגולים שבו לפלוש למקומות זרים. לדוגמא, פלישות המונגולים לסיין בידי מונגקה וקובלאי, הולאגו למזרח התיכון וכדומה⁶⁴.

---

⁶⁴בירן, "עלייתו של צ'נגיס ח'אן", עמ' 25-26

תיאורית האקלים והגיאוגרפיה

תיאוריית האקלים והגיאוגרפיה גורסת כי אחד מהגורמים המרכזיים, שהשפיעו על התקיפה המונגולית ועל לכך שלעולם לא חזרו לאירופה, הם תנאי מזג האוויר והתנאים הגיאוגרפיים. מדובר הן בתנאי האקלים הכלליים באירופה, שהיו שונים מאוד מתנאי האקלים בערבה ואופיינו ביערות, בוץ ואגמים לעומת המרחב הפתוח של הערבה, שמתאים ללוחמת פרשים, והן בתנאים הספציפיים בין השנים 1241-1242 שהיו רדיקלים ואופיינו בין היתר בלחות קיצונית וחורף קשה. חשוב לציין שתיאורית האקלים, ובעיקר המידע על תנאי מזג האוויר בין השנים הללו מגובות לא רק בעדויות היסטוריות, אלא גם במדידות אקלימיות מדעיות. המונגולים לא חצו את נהר הדנובה בהונגריה לחלקה המערבי של המדינה עד חורף 1242-כאשר הנהר קפא. במהלך המרדף אחר המלך בלה, הגיעו כוחות מונגולים לקרואטיה ומצאו עצמם בתנאים של ביצות. בסופו של דבר, נסוגו מבלי שהצליחו לגרום לנזק נרחב בערים או למצוא את המלך. זאת לעומת שטחים הררים יותר שם הצליחו להכניע את הערים ללא אובדן גדול או התנגדות חזקה⁶⁵.

במעבר מהחורף לאביב, הקרקע הופשרה, אך עדיין הייתה בוצית מאוד, דבר שלא רק עיכב את תחילת הופעת הצמחייה אלא גם הקטין את יכולת הייצור הכוללת של היבולים החקלאיים. מזג האוויר פגע במזון הסוסים ואפילו במזונם האלטרנטיבי (הגידולים החקלאיים). מזג האוויר הרטוב לא רק הקשה על החיילים להשיג מזון להם ולסוסים או בא לידי ביטוי רק במקרה חד פעמי ברדיפה הכושלת לאחר המלך בלה, הוא הקשה עליהם בקרבות רבים, בהתקדמות ובכיבוש ערים מבוצרות. המצב רק החמיר לאורך שהייתם באירופה. בחורף 1242 במערב הונגריה, מתועד כי המונגולים נתקלו בקשיים גדולים יותר בערים ובטירות מבוצרות מאשר בשנת 1241. כשהגיעו לפתחי ערים מבוצרות בהונגריה, הם נתקלו בקשיים גדולים בכניסה אליהן, האזורים היו מוקפים ביצות והשלג התחיל להפשיר. תנאי מזג האוויר, הפשרת השלג בפרט והלחות הקיצונית, מעידים על קושי צבאי נוכח האקלים ומשקפים סיבה הגיונית לאי חזרתם לאירופה.

⁶⁵ Büntgen and Cosmo, "Climatic and environmental aspects". pp. 1-4

מזג האוויר הקשה הרבה יותר על הפעלת מנועי מצור, על שמירת כוח פרשים ועל שמירת איכות הקשתות המונגוליות⁶⁶.

אורדת הזהב המונגולית, שהוקמה ע"י באטו באדמות שכבש בדרום רוסיה, בעוד מוקדי התקיפה ומוקדי השליטה המרכזיים עברו לסיין, לא ניסתה לפלוש בצורה רחבת היקף שוב למזרח אירופה (למעט פלישה קצרה לפולין בשנת 1259). הגישה הזאת מעלה את האפשרות כי פשיטות במישורים ההונגריים, גם לאירועים קצרי טווח יחסית, אינם מתאימים לכיבוש של צבא פרשים, עקב מזג האוויר הרדיקלי והשוני שלו מין האקלים בערבה⁶⁷.

מבחינה גאוגרפית, השטח שנכבש היה בחלקו החלק המערבי של הערבה האירואסיתית, אך לאחר ההשלמה של כיבוש הערבה הם נכנסו למזרח אירופה (תחילה לאיזור מערב הונגריה) ומדובר היה באיזור שרובו יערות והמונגולים התקשו להתקדם שם כצבא פרשים. הן השטח והן האקלים לא התאימו למרעה לכמות הסוסים האדירה, שהביאו המונגולים⁶⁸.

לעומת השערה זאת, עומדת הטענה כי ההתאוששות המהירה והמפתיעה של הונגריה מרמזת על כך שההרס שנגרם במהלך הפלישה ע"י המונגולים לא היה מוחלט. במסמכים ההיסטוריים מאותה תקופה כמעט ולא צויין מצב האקלים. בנוסף, לאחר המתקפה על אירופה באטו השתקע בדרום רוסיה, שהיא אומנם שונה ממזג האוויר הקשה במרכז אירופה אך היא גם שונה מן התנאים במונגוליה- לשם לא חזר. נקודה זו מעלה את האפשרות שמזג האוויר אינו גורם מרכזי בנסיגת המונגולים⁶⁹.

בעיני, יש מן האמת בתאוריה. במהלך ההיסטוריה יש דוגמאות רבות להשפעה של מזג האוויר על תוצאות מלחמה, דוגמה מובהקת לכך היא בקרבות בין הסובייטים לנאצים בחורף של רוסיה בזמן מלחמת העולם השנייה (1941-1945). ביחס לשהות של באטו בדרום רוסיה, אני מניח

---

⁶⁶ לחות גבוהה מדי עלולה להמיס את הדבק שמחבר את כל חלקי הקשת.

⁶⁷ Büntgen and Cosmo, "Climatic and environmental aspects" pp.5-7

⁶⁸ D Sinor, As indicated in G. Rogers, "The Mongol withdrawal from east central Europe". pp 10-11

⁶⁹ S. Pow, "Climatic and environmental limiting factors in the Mongol Empire's westward expansion: Exploring causes for the Mongol withdrawal from Hungary in 1242." *Socio-Environmental Dynamics along the Historical Silk Road*, pp. 301-321. (Springer, Cham, 2019). pp. 301-306

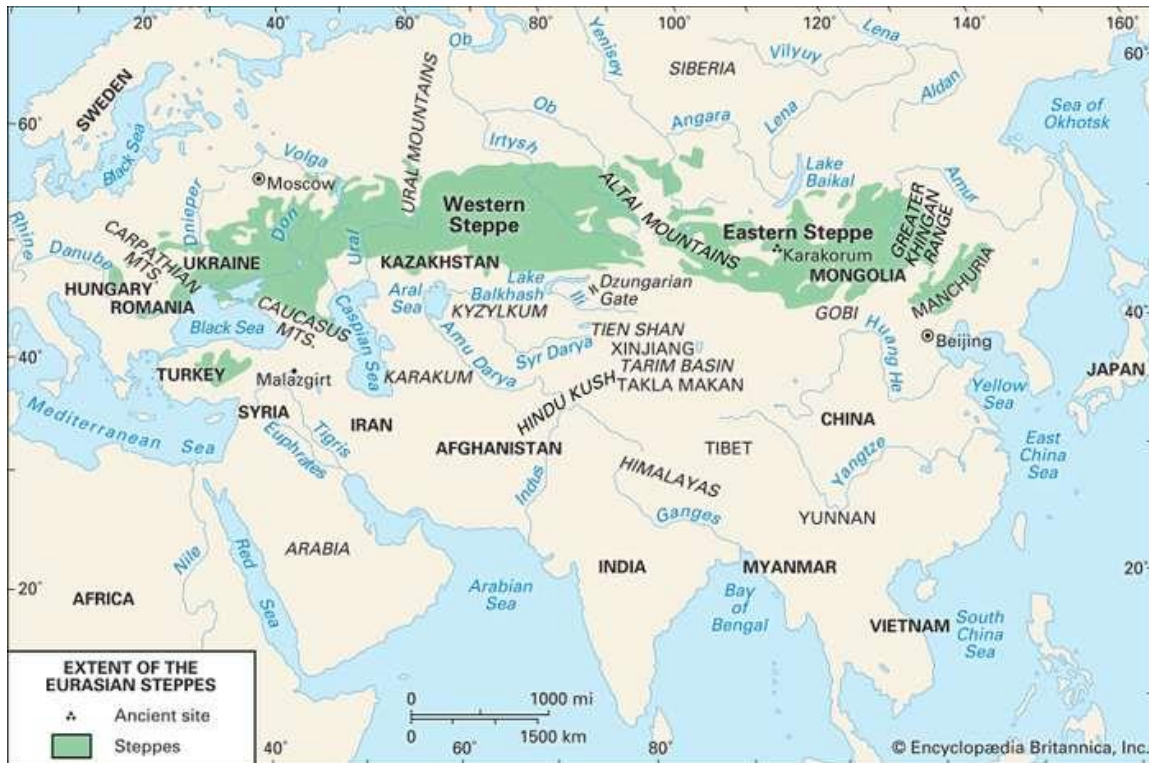
שתנאי מזג האוויר בפלישה הגדולה במועדה הספיציפי ובמיקומה הספיציפי היו גרועים בהרבה

מאשר האקלים בדרום רוסיה והוא אינו שווה גם לתנאים של מרכז אירופה.

אמנם אין להתייחס לגורם זה כגורם בלעדי, אך זה נכון גם ביחס לכל גורם שאציג ביחס לעזיבת

המונגולים, נראה כי כל גורם אינו יכול לעמוד כשלעצמו כסיבה מספיק מכריעה לעזיבת

המונגולים, וצירופם הוא האחראי לנסיגה ולאי חזרתם.

3 - מפה של הערבה האירואסיאתית ⁷⁰

⁷⁰ מתוך: <https://www.britannica.com/place/the-Steppe>

דלות אירופה לעומת העושר בסין ובעולם האסלאם

לאחר מות גי'וכ, שבמהלך שלטונו, מלבד הלחימה מול באטו לא נעשו קרבות ממשיים, עלה לשלטון מונגקה (שלט 1251-1259). הוא, למרות שעמד בראש הפלישה לערבה הקיפצ'אקית והצטרף בשלב מאוחר יותר לתקיפה על אירופה, בחר להרחיב את גבולות האימפריה לשני כיוונים מרכזיים- לסיין, בה לחם בעצמו ובעזרת אחיו קובלאי, ולעולם האסלאם, לשם שלח את אחיו הולאגו, שכבש את החשישיון ואת הח'ליפות העבאסית⁷¹. מונגקה הכיר את כל החזיתות הללו ובניגוד לפלישה הגדולה הראשונה למערב הלא מוכר כעת הוא ידע לאמוד את עושרם ואת כוחם של צבאות אירופה. מתוך היכרות זו בחר להתקדם לסיין ולעולם האסלאם. בחירה זו, מעידה על כך שהעולם הסיני והמוסלמי היו עשירים ומעניינים יותר עבור המונגולים מאשר העולם האירופי.

בנוסף, הגיעה האימפריה לגבול האקולוגי של הערבה כך שהתפשטות מעבר לו דרשה שינוי בדרכי הלחימה והשקעה ניכרת, שבדרך כלל לא השתלם למדינות להשקיע. רק כיבוש אחד הצדיק את המאמץ הצבאי הזה והוא לדרום סין, וזאת כי היא הייתה האזור העשיר והמפותח בעולם באותה תקופה. בנוסף, כיבושה היה חשוב גם מבחינת לגיטימציה כי לשליט המונגולי קובלאי (שלט מ-1260-1294) הייתה בעיה להציג עצמו כקיסר סין כל עוד יש קיסר נוסף והוא סיני אתני⁷².

לא רק העושר הכלכלי היה דל באירופה, אלא גם העושר התרבותי. רמת הידע בתחומים מדעיים, כמו מתמטיקה, גאוגרפיה, רפואה ואסטרונומיה, בתקופת ימי הביניים הייתה גבוהה הרבה יותר בסין ובעולם האסלאם, לעומת הידע שהיה קיים באירופה. למונגולים היה עניין רב בתחומים הללו, אך הם לא מצאו אצל הרוסים והאירופאים מומחים בתחום (הגם שסיפקו למשל אומנים וחיילים), דבר שהיווה גורם נוסף לחוסר העניין מצד המונגולים באירופה ובאירופאים⁷³.

⁷¹Morgan, *The mongols* pp 128-134 and in T, May. *The Mongol Empire* pp 237-250 and in M. Biran, *The rise of Genghis Khan* pp 24-26

⁷² Biran. "The Mongol Empire" p 541

⁷³ Biran.. "The Mongol Empire" p 544

המחשבה הכללית של אנשי אסיה ושל אנשי עולם האסלאם באותה תקופה הייתה כי האירופאים (אם היו בכלל מודעים לקיומם) אינם מתורבתים כלל⁷⁴.

אפשר למדוד את עושר סין לעומת דלות אירופה בעזרת התלהבותו של מרקו פולו מן העושר בסין לעומת אירופה המוכרת לו. מרקו פולו (1254-1324) הגיע לסין עם שלטונו של קובלאי בשושלת יואן ועדותו מעידה על עדיפותו של המצב הכלכלי הצבאי והתרבותי בסין על פני זה של אירופה. מרקו פולו מביע התפעלותו מהיבטים שונים בתרבות שלא היו קיימים באירופה. מרקו פולו התפעל מן שפע והמותרות בארצו של הח'אן הגדול, מכמויות אדירות של זהב, כסף ופנינים. ישנן עדויות נוספות לכך שבתקופת שושלת היואן נעשה למשל שימוש נרחב בכסף הנייר שלא היה ידוע אז בשום מקום אחר בעולם ואשר הקל מאוד על המסחר במדינה⁷⁵. התפעלותו של פולו, שהתלהב מאוד גם מבגדד אותה כבש הולאגו, מביאה לנו אינדיקציה לבחירת המונגולים לכבוש את סין, במקום להשקיע את המשאבים בפלישה ליבשת שבמאה ה-13 הייתה דלה בעושר ובתרבות.

אין דעות המבקרות גישה זו, אלא רק כאלו המפחיתות מערכה, לדוגמה ניתן לומר כי תומכי התיאוריה הצבאית ימקמו מניעים אלו כנמוכים יותר מאשר ההפסד הצבאי. בעיני יש מן האמת בתאוריה עקב החלטות המדיניות של הח'אנים המבוססות על ידע נרחב, ובנוסף ישנה העדות של אחד מחוקרי הארצות הגדולים אי פעם מרקו פולו, אשר הגיע לאימפריה המונגולית ומתאר את התפעלותו ממנה אל מול המרחב המוכר לו באירופה, התפעלות זו חושפת את הפערים הכלכליים והתרבותיים בין אירופה לבין סין.

---

⁷⁴ Morgan, *The mongols*, p.168

⁷⁵ גולדברג, מונגוליה עמ' 116-124

סיכום

בחנתי את הסיבות לנסיגת האימפריה המונגולית מאירופה ואת התיאוריות המוצעות לנסיגה ולאי חזרתם של המונגולים לאירופה.

כפי שצויין לעיל ישנן ארבע תאוריות לנסיגת המונגולים מאירופה ולאי חזרתם אליה והן: התיאוריה הפוליטית, התיאוריה האקלימית, התיאוריה הצבאית ודלות אירופה לעומת עושר סין ועולם האסלאם. להבנתי אף תיאוריה איננה יכולה לעמוד בזכות עצמה ואחת ממסקנותי היא כי צירוף של סיבות אלו הוא שהביא לנסיגת המונגולים מאירופה ולכך שלא חזרו אליה. אני תומך בתיאוריה הפוליטית: לבאטו היה אינטרס להשפיע על זהות הקאן, עקב כפיפותו אליו ועקב רצונו לחזק את אורדת הזהב גם באמצעות קשר עם הח'אן הגדול. נסיגה מהירה וחד משמעית הייתה הדרך להבטיח את האינטרסים שלו בעת בחירת הקאן. אני תומך בגישה הפוליטית כי המונגולים לא יכלו לשוב לאירופה עקב הפיצול, אין ספק בכלל שאורדת הזהב לאחר הפיצול הייתה חלשה באופן ניכר מאשר האימפריה המאוחדת. אני סובר כי בתיאוריה האקלימית גיאוגרפית, יש מן האמת. ישנן עדויות ועובדות מדעיות חד משמעיות שתנאי מזג האוויר בשנים הללו היו קיצוניים ביותר והגיוני כי דבר זה פגע בתוכניות המונגולים. הכלים המודרניים לחקור מזג אוויר בעבר אמינים ויש לנו דוגמאות של מזג האוויר כגורם מכריע גם בעולם המודרני, דוגמת ברית המועצות וגרמניה הנאצית בזמן מלחמת העולם השנייה (1941-1945), וזה נכון עוד יותר לצבא פרשים, בשל הצורך במזון הן לחיילים, הן לסוסים והן לתנועה עצמה. עם זאת, גם התנאים בסין ובעולם האסלאם היו שונים מן האקלים במונגוליה אך אני סובר כי מזג האוויר באירופה והתנאים הפיזיים שם, כגון היערות והאגמים, היו עוד פחות מוכרים לאימפריה מאשר האקלים בסין ובעולם האסלאם, אני מאמין כי בהקצאת משאבים רבים יותר יכלו לשוב לאירופה אך הגישה שהצגתי כי אירופה הייתה דלה ביחס לעולם האסלאם ולסין מביאה מענה לכך שהקצו את המשאבים להתמודדות עם מזג האוויר במקומות שהעדיפו לכבוש. איני תומך בגישה כי כוחם של המונגולים היה דל ואני רואה את האינטרס הלאומי של היסטוריונים אירופאיים מסוימים להציגם כחלשים, אינטרס הנובע מן הרצון להעלות זהותם הלאומית. כמו כן, איני תומך בגישה האומרת כי הפלישה הייתה בגדר חקירה של

היבשת, כיון שהמונגולים נשארו שם מספר רב של שנים, בניגוד לפלישה הראשונית מימי צ'ינגיס ח'אן שאכן נועדה לאיסוף מודיעין ולסיוור מקדים. בנוסף לזמן הממושך ששהו כוחות מונגוליים רבים באירופה, המונגולים גם החלו בהקמת מנגנון מנהלי שהראה כי בכוננתם להשתקע בה. אני תומך בתיאוריה של דלות אירופה ביחס לעושר בסין ובעולם האסלאם ומוצא היגיון רב בכך שהאימפריה המונגולית כמו גם עולם האיסלאם והמזרח הרחוק כולו ראו את אירופה כאזור שולי יחסית שלא משתלם להשקיע בפלישה אליו עקב דלות אוצרות היבשת והמאמץ הרב שידרש לכיבוש בשל תנאי השטח, השונים מהערבה. על דלותה היחסית של אירופה ניתן ללמוד גם בזכות כיוונו הצבאי של מונגקה ואחריו הקמת שושלת יואן בסין, ובזכות תיאוריהם של מרקו פולו ונוסעים אחרים את העולם העשיר של המזרח אל מול הדלות המוכרת להם של אירופה. למרות הדעות לכאן ולכאן, כביכול השאלה לא נפתרה, אבל עקב הסקירה הכללית של ההיסטוריה המונגולית ומתוך החקר שלי, תשובתי היא כי המונגולים נסוגו מאירופה ולא המשיכו להתפשט בה כתוצאה ממכלול הסיבות והן סיבות הפוליטיות, אקלימיות ואסטרטגיות, כלומר מעמדה השולי של אירופה לעומת אזורים אחרים בעולם דאז.

מעבר לתשובה לשאלה הספציפית, על מסע המונגולים באירופה, בעבודה למדתי "בין השורות" על חייהם של אנשי הערבה לאורך הדורות, סיפוריהם, למה גדלו, במה האמינו, על מלחמות שבטיות אין סופיות שנחתמו בזכות צ'ינגיס ח'אן ועל התרחבותה של האימפריה המונגולית ותרומותיה לעולם.

עוד למדתי על אירופה בימי הביניים ועל עולם האסלאם בכיוון שונה, מהסתכלות חיצונית של חייל מן המזרח, ותפיסתם את עולמות אלו. כמו כן, למדתי על הדרך בה נרטיבים אישיים של היסטוריונים באים לידי ביטוי בכתיבה, אם הכותב הוא כותב בחצר הח'אן, בצד הנתקף והמזועזע או כהיסטוריון מודרני, ועל כך שפירוש ההיסטוריה יכול להיות מאוד שונה בין כותב לכותב וישנם הבדלים מהותיים לגבי מה שבקונצנזוס בין עת זו לבין מה שחשבו לפני חמישים שנה, אף שהאימפריה המונגולית עצמה הייתה לפני יותר משש מאות שנים.

הייתי שמח להמשיך לחקור את האימפריה המונגולית, הייתי רוצה להעמיק בצד האירופאי המזועזע, אך בעל הרצון לגלות ובחוקרים אירופאים ותיאורם (כגון מרקו פולו וג'ובאני קרפיני) ואולי שאלה כללית יותר של איך הצד האירופאי התמודד עם הפאניקה שלאחר הפלישה המונגולית. כמו כן, הייתי שמח להעמיק במרכיבים הצבאיים, בערכים ובקשרים הדיפלומטיים שהפכו את האימפריה המונגולית בזמן כה קצר לאימפריה חובקת עולם.

ביבליוגרפיה

- בירן, מ. "האימפריה המונגולית כנקודת מפנה בהיסטוריה העולמית: ניעות ותוצאותיה", אגרת 37, 2015, עמ' 12-19.
- בירן, מ. "עלייתו של צ'ינגיס ח'אן והאימפריה המונגולית המאוחדת," בתוך כל אשר מתחת לשמיים, עורכים י. פינס, מ. בירן וי. שיחור. כרך 3. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, טרם יצא. פרק 8.
- ותרפורד, ג'. ג'ינגיס ח'אן. תל אביב: דביר, 2010.
- גולדנברג, ד. מונגוליה מג'ינגיס ח'אן עד מרקו פולו. תל אביב, הוצאת מפה, 2006.
- פינס, י. "ג'ו יואן-ג'אנג והקמתה של שושלת מינג: המפנה בהיסטוריה הקיסרית?". בתוך כל אשר מתחת לשמיים, עורכים י. פינס, מ. בירן, וי. שיחור. כרך 3. רעננה, האוניברסיטה הפתוחה, טרם יצא, פרק 12, עמ' 1-30.
- פראודין, מ. הכיבוש הגדול תל אביב: הוצאת משרד הביטחון, 2007.
- Biran, M. "The Mongol Empire and inter-civilizational exchange". In *The Cambridge history of the world Vol. 5*, ed. B. Z. Kedar and M. Wiesner-Hanks. London: Cambridge University Press, 2015, pp.534-558.
- Büntgen, U. and Di Cosmo, N. "Climatic and environmental aspects of the Mongol withdrawal from Hungary in 1242 CE." *Scientific Reports* 6 2016, pp.1-9.
- Jackson, P. *The Mongols and the West: 1221-1410*. London, Routledge, 2018.
- Morgan, D. *The Mongols* Oxford: Blackwell, 2007.
- Rogers, G.S. "An examination of historians' explanations for the Mongol withdrawal from East Central Europe." *East European Quarterly* 30, no. 1 1996 vol 3. pp 3-27.

Weatherford, J. "What Genghis Khan could Teach Trump", *The Daily Beast*, Nov 24 , 2016 <https://search.proquest.com/docview/1848516806?accountid=40477>
pp 1-4.

May, T. *The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia*; Vol.2.Beaverton: Ringgold Inc,2016.

Pow ,S. "Climatic and environmental limiting factors in the Mongol Empire's westward expansion: Exploring causes for the Mongol withdrawal from Hungary in 1242." In *Socio-Environmental Dynamics along the Historical Silk Road*, ed. Liang Emlyn Yang et.al.Springer, Cham, 2019, pp. 301-321

מראה מקום לתמונות ולמפות
פסלו של צ'נגיס ח'אן (נבדק לאחרונה ב28 בינואר, 2020) מתוך:

<http://blog.livedoor.jp/eternalprincess/archives/11590892.html>

מפה של המסע המונגולי באירופה (נבדק לאחרונה ב28 בינואר, 2020) מתוך:

[/https://www.pinterest.com/pin/322288917074480345](https://www.pinterest.com/pin/322288917074480345)

מפה של הערבה האירואסייתית (נבדק לאחרונה ב28 בינואר, 2020) מתוך:

<https://www.britannica.com/place/the-Steppe>

נספח - מפתח שמות ומושגים לפי אותיות הא"ב

אישיים

אינוקנטיוס הרביעי (שלט ב-1254-1243) - אפיפיור אשר החליט לחקור את שאלת המונגולים

דרך כוחות מיסיונריים במערב אסיה

אוגודי קאן (שלט ב-1241-1229) - בנו השלישי של צ'ינגיס ח'אן ויורש כסאו

אריע' בוקא (מת ב-1264) - בנו של טולוי ונכדו של צ'ינגיס ח'אן, הפסיד את משרת הח'אן הגדול

לאחיו קובלאי קאן.

באטו ח'אן-הח'אן הראשון של אורדת הזהב, בנו של גוצ'י ונכדו של צ'ינגיס ח'אן

באלאגוטאי-אחיו למחצה של צ'ינגיס ח'אן

בגטר-אחיו למחצה של טימוג'ין, אותו טימוג'ין הורג בילדות עקב התעללות וגניבת מזון

בורטה-אשתו של צ'ינגיס ח'אן

בלה הרביעי (שלט ב-1270-1235) - מלך הונגריה בעת התקפת המונגולים

ג'אמוקה סאצ'אן-ראש שבט הג'וריאטים, חבר ילדות של צ'ינגיס ח'אן שהפך לאויב

גוצ'י-בנו הבכור של צ'ינגיס ח'אן

ג'ובאני מפלאנו קרפיני- שליח האפיפיור למונגולים (1245-1243)

גיוכ (שלט ב-1248-1246) - בנו של אוגודי ונכדו של צ'ינגיס ח'אן, הקאן השלישי של האימפריה

המונגולית דאי סאצ'אן - אביה של בורטה

הולאגו (שלט ב-1265-1258) - בנו השני של טולוי ונכדו של צ'ינגיס ח'אן, ראשון האילח'אנים

הנרי השלישי (שלט ב-1272-1216) - מלך אנגליה

טימוג'ין- שמו המקורי של צ'ינגיס ח'אן

טולוי - צעיר בניו של צ'ינגיס ח'אן, "שומר האח המבוערת"

טורקינה (שלטה ב-1246-1241) - אשתו של אוגודי, עוצרת לאחר מות אוגודי

יסוגי-ראש השבט המונגולי, אביו של צ'ינגיס ח'אן

הואלון אקא (אם ענן) - אמו של צ'ינגיס ח'אן

מונגקה קאאן (שלט ב 1251-1259)- בן טולוי, נכדו של צ'נגיס ח'אן והקאאן השלישי. עלה לשלטון אחרי הפיכה שהדיחה את בית אוגדי.

מרקו פולו (1254-1324)-אחד מגדולי הנוסעים האירופיים חוקרי אסיה, שהה בסין 17 שנה בתקופת קובלאי ח'אן וכתב ספר מסע שהוא בעצם אנציקלופדיה של העולם שהכיר לאחר חזרתו לאירופה.

סבודי- מצביא באימפריה בתקופת צ'נגיס ח'אן ואוגודי, אחד המנהיגים המובילים במתקפה על אירופה

צ'ינגיס ח'אן (שלט 1206-1227)- המנהיג המונגולי הגדול שאיחד את כל השבטים בערבה הקים את האומה והאימפריה המונגולית

קובלאי קאאן (שלט 1260-1294) -בנו השלישי של טולוי, נכדו של צ'נגיס ח'אן, הקאאן הרביעי והקיסר הראשון של שושלת יואן

מונחים

אורדת הזהב (1260-1502)-כינוי למדינה המונגולית שנשלטה ע"י צאצאי ג'ושי, בנו הבכור של צ'ינגיס ח'אן, ואשר שלטה גם על השטחים שבאטו כבש בזמן הפלישה למערב (1237-1241).

התפרסה מסיביר ועד הגבול עם הונגריה.

אילח'אן (מדינה אילח'אנית)-מדינה או שליט שכפופים לח'אן הגדול, תואר זה ניתן להולאגו וצאצאיו כיוון שקיבל שטחים מקובלאי ולא מצ'נגיס ח'אן עצמו. המדינה האילח'אנית (1260-1335) התפרסה על איראן ועל עיראק.

אקא- הזכר המבוגר במשפחה, מעמד מכובד מאוד בקרב המונגולים.

יאסאק-מערכת החוק המונגולית המיוחסת לצ'ינגיס ח'אן.

ח'אן-מנהיג מונגולי

ערבות הקיפצ'אק- שטחים שעליהם ישבו שבטים טורקים שונים והם היו המטרה העיקרית בפלישה מערבה. בעיקר השטח שבין הים השחור לים הכספי

קאאן- הח'אן הגדול- תואר שהושמש מימי אוגדי עבור הח'אן העומד בראש כל בני המשפחה הצ'ינגיסית (להבדיל מח'אן שהוא תואר של שליטים נמוכים יותר).

קורטילאי- אסיפה של מנהיגי המונגולים, יש מנהיג שמייצג כל בית או כל שבט ובאסיפה זאת

מתקבלים החלטות להתנהלות האימפריה.

קראקורום-בירת מונגוליה, נבנתה בידי אוגודי בשנות השלושים של המאה השלוש עשרה